бах масової інформації. Доцільність таких заходів та ймовірні наслідки від їх проведення повинні заздалегідь ретельно обґрунтовуватись з врахуванням багатьох об'єктивних та суб'єктивних чинників: наявної суспільно-політичної та економічної ситуації; ментальності українців; ставлення населення до політичної еліти суспільства та її окремих представників; його довіри до влади і т. ін. Це дало б змогу значно наблизити український політичний процес до реалій та потреб сучасного суспільного життя.

1 Bensman J. and Rosenberg B. Mass Culture and Bureaucracy. Englewood Cliffs. – New Jersey, 1963. – P. 367-368.

2. Dorfless G. The Kitsch. The World of Bad Taste. – L., 1969. – P. 18-19.

3. Кукаркин А. В. Буржуазная массовая культура. – М., 1985. – С. 171.

4. Rougemont D. de. Love in The Western World. – Princeton Univ. Press. 1956. – P. 18.

5. Миллс Р. Властвующая элита. – М., 1959. – С. 421-422.

6. Mc. Donald D. Theory of Mass Culture. – Mass Media and Mass Man. – N.Y., 1968, – P. 21.

7. Mass Culture Revisited. – Boston, 1971. – P. 9.

8. Философский энциклопедический словарь. – М., 1983. – С. 348-349; Естетичне виховання: Довідник. – К., 1988. – С. 204-208.

9. Див.: Стеценко К. "Песня года" як скандал року // Культура і життя. – 1998. – № 6.

10. Див.: Стеценко К. "Песня года" як скандал року (продовження). // Культура і життя. – 1998. – № 7.

11. Кошелівець І. Провидіння не любить ледачих... //Україна. – 1993. – № 8. – С. 18.

12. . Paris не танцует // Зеркало недели. – 1998. – 18 апреля. – С. 20.

13. Mc. Donald D. Theory of Mass Culture. – P. 22.

Володимир Кулик

ОСОБА ТА НАЦІЯ В ДЕКЛАРАЦІЇ ПРИНЦИПІВ УГС І ПЕРШІЙ ПРОГРАМІ НАРОДНОГО РУХУ УКРАЇНИ

Історія українського опозиційного руху кінця 80-х років уже стала темою численних статей і книжок, що досліджували його протистояння з тоталітарним імперським режимом[1]. Але більшість тих праць зосереджувалася на історії подій, а не ідей, – а ідеї по гарячих слідах їхньої, як видавалося, перемоги змальовувалися як стандартний набір гасел демократії та національного визволення, що спрацювали в усіх східноєвропейських країнах і колишніх республіках СРСР. Автори практично не ставили під сумнів демократичності тих ідей і їхніх носіїв, а відтак пояснювали посткомуністичні проблеми українського суспільства передусім спадщиною тоталітарної системи, не пов'язуючи їх з ідейним і організаційним змістом опозиції, що ту систему буцімто здолала. Проте пострадянські роки виразно засвідчили збереження багатьох питомих рис радянського минулого, й завдання, що їх десятиріччя тому ставила перед собою опозиція, великою мірою залишаються актуальними. Це, зокрема, зумовлює потребу уважніше розглянути пропоновані тоді способи їх розв'язання.

Проблема взаємин прав людини й прав нації посідала одне з центральних місць у дискурсі опозиційного руху, що невипадково одержав назву національно-демократичного. Власне, починаючи з самвидавних творів 60-х, дисиденти заявляли про орієнтацію на основоположні міжнародні документи щодо прав людини. Сприяння їх виконанню в УРСР проголосила своєю метою створена 1976 року Українська Гельсінська група – й відновивши в час перебудови свою діяльність на батьківщині, вона заявила про вірність цій меті. Але в Україні, як і в інших неросійських республіках Союзу, дисиденти чи не найперше звертали увагу на порушення національних прав громадян, а також прав народів, проголошених антиколоніальними пактами ООН. Саме національне питання стало головною темою дисидентських творів перших років перебудови, автори яких прагнули поширення започаткованих "згори" змін на сферу, що її вважали найважливішою "для багатонаціональної країни, яка назвала себе союзом суверенних соціалістичних держав". Найвідомішими документами цього жанру стали написаний у серпні 1987 року "Відкритий лист" В'ячеслава

Чорновола Михайлові Ґорбачову та його ж пізніші "Короткі тези для дискусії з національного питання"[2]. Усвідомлена невдовзі "неспроможність керівництва КПРС і Радянського уряду вирішити ... національну проблему"[3] спонукала українських дисидентів разом зі своїми колеґами з балтійських республік та Грузії на проведеній у Львові в червні 1988 року Нараді представників національно-демократичних рухів народів СРСР висловити незгоду з позицією Заходу, що устами президента США Роналда Рейґана зняв із перебудовного СРСР тавро "імперії зла". На думку учасників наради, у цьому "новому погляді" західних демократій на національні відносини "питання свободи в найширшому значенні слова (свобода націй) поступилося місцем правам людини взагалі". Тимчасом самі вони були переконані, що "як тепер, так і в майбутньому свобода нації – один з найголовніших гарантів прав людини"[4].

Таке співвідношення пріоритетів добре ілюструють сформульовані в підсумковій заяві наради вимоги щодо забезпечення національних прав народів СРСР. Ішлося не лише про власне "національні проблеми" – надання мовам титульних націй республік статусу державних, культурно-національну автономію для меншин та повернення на батьківщину депортованих народів. Порушення національних прав наголошено й на проблемах екологічних (говорилося про "екологічний геноцид ... наших народів") та економічних ("політика умисного перемішування населення при допомозі централізованого планування економіки"). І навіть перегляду виправно-трудової системи правозахисники домагалися, як сказано в заяві, "для виключення можливості використання підневільної праці в'язнів за межами своїх республік". Деякі з пропонованих засобів захисту національних прав по суті означали нехтування прав людини, як-от: "уточнення кордонів національних республік та областей" (аби вони якнайповніше охоплювали відповідні етноси) чи "обмеження для в'їзду в республіки на постійне проживання інонаціонального населення, а в окремих кризових випадках (Естонія, Латвія та ін.) повне припинення такого в'їзду і навіть рееміграції частини населення"[5].

Невдовзі після львівської наради, 7 липня 1988 року було оприлюднено Декларацію принципів Української Гельсінської спілки (такою була нова назва організації), багато положень збігалися з відповідними пунктами підсумкової заяви наради: ймовірно, в них були ті самі автори. Декларація принципів не

обмежилася національним питанням, що йому було присвячено ту заяву й згадані твори Чорновола, розвитком ідей яких декларація стала. Проте, підтверджуючи вірність правозахисним принципам Групи, УГС проголошувала "основним напрямом своєї діяльності захист національних прав, насамперед права націй на самовизначення, ... бо без свободи нації справжнє забезпечення свободи особи неможливе". Позаяк національних прав українців і неросійських меншостей України, як показав досвід її перебування в складі СРСР, "не могли і здебільшого не бажали захистити" залежні від Москви уряд і компартія республіки, то "основною сталою гарантією забезпечення економічних, соціальних, культурних, громадянських та політичних прав як українського народу, так і національних меншостей, що живуть на території України", УГС уважала "відновлення української державності, яка сьогодні існує тільки на папері" [6].

З метою захисту національних прав автори декларації пропонували внести до нової Конституції України статтю про її громадянство, яке за умови "достатнього знання державної мови" надавалося б особам, що жили на тій чи іншій території України до включення її в СРСР, і їхнім нащадкам хоча б по одній із ліній та українцям-реемігрантам з інших республік і з-поза меж Союзу, а для всіх інших вимагало ще й десятирічного цензу проживання. Громадянство мало давати право вибирати в Ради й бути обраним у них, а також працювати в державних установах. УГС закликала "ввести як тимчасовий запобіжний засіб проти багатолітньої політики русифікації імунітет на в'їзд для постійного проживання в Республіці із здобуттям громадянства". Водночас вона обстоювала право національних меншостей на культурно-національну автономію, "а у випадку суцільного замешкання ... ще й на створення національно-територіальних адміністративних одиниць" та "негайне відновлення в складі УРСР Кримської АРСР з організованим поверненням репресованого Сталіним населення". Що ж до українців тих територій, що опинилися в інших республіках СРСР, то тільки повне забезпечення їхніх культурно-національних потреб, заявляла УГС, "зніме з порядку денного болісне питання перегляду кордонів республік за етнічним принципом"[7]. Цього питання, зауважимо, ні сама спілка, ні інші націонал-демократичні організації в майбутньому ніколи не порушували, наголошуючи незмінність

чинних кордонів, – але й до захисту культурних прав співвітчизників за кордоном майже не докладали зусиль.

Водночас правозахисне коріння УГС виявилося в особливій увазі до питання прав людини. Спілка проголосила намір боротися за суворе дотримання передбачаних міжнародними пактами громадянських і політичних прав. Вона не лише вимагала якнайшвидше звільнити й реабілітувати політв'язнів та позбавити КДБ "функцій політичної поліції", але також виступала за скасування смертної кари й різке зменшення кількості покарань, пов'язаних із позбавленням волі, реорганізацію судочинства та гуманізацію виправно-трудової системи (яка, певно, не мала обмежуватися "виключенням можливості підневільної праці в'язнів за межами своїх республік", що його наголошувала підсумкова заява львівської наради). Нарешті, висувалася вимога, щоб уряд надавав своїм громадянам право "на вільний вибір місця проживання (ліквідації паспортної системи і реґламентованих прописок), на вільний в'їзд і виїзд з Республіки як до інших республік Союзу, так і до будь-якої країни світу"[8]. (Суперечності між вільним вибором громадянами свого місця проживання та можливістю їх примусової рееміграції задля підвищення етнічної однорідності республік, про що йшлося в тій-таки підсумковій заяві, правозахисники, вочевидь, не бачили.). Не меншу увагу приділяли автори декларації правам людини на економічну свободу та соціальний захист. Та головною передумовою демократії вони вважали свободу людей висловлювати власні погляди й поширювати ідеї, для якого вимагали конституційних ґарантій [9].

Декларація принципів УГС стала першим програмовим документом української націонал-демократії, для якої реалізація національних прав була складником – хоч і найважливішим – проекту всеохопної демократизації суспільства. Продовжувати розпочату спілкою задля здійснення цього проекту активізацію мас випало створеному за участі УГС Народному рухові України за перебудову, що також прагнув згуртувати "патріотичну енерґію" громадян республіки, виявити "їхню волю до політичного, економічного та культурного відродження України"[10]. Зберігаючи вірність своїм шістдесятницьким сподіванням на соціалізм із людським обличчям, автори опублікованого 16 лютого 1989 року в "Літературній Україні" проекту програми Руху, члени письменницької ініціативної групи, намагалися поєднати соціалістичні принципи та міжнародні демократичні норми, загальнолюдські вартості й національні пріоритети. Фаховий інтерес авторів проекту і обізнаність із предметом зумовили більшу увагу до мовно-культурних проблем. Проте, як і в Декларації принципів УГС, їх розв'язання розглядалося в контексті демократизації всіх сфер суспільного життя, спрямованої на "перехід від народовладдя на словах до реального повновладдя народу". Її основою мали стати "демонтаж адміністративно-бюрократичної системи, що склалася в період сталінізму і застою", та "перетворення СРСР у справжній союз братніх суверенних народів на основі ленінської програми федералізму"[11].

Докладного опису сподіваного політичного устрою та способів його досягнення в проекті немає: на відміну від авторів Декларації принципів, чітко зорієнтованих на західні демократичні зразки, ініціатори Руху ще не готові були (й не лише через небажання засвідчити свою опозиційність) сформулювати альтернативу ґорбачовській програмі "повернення до ленінських норм". Натомість чітко застережено правовий характер майбутньої держави, "в якій народ – джерело права; право стоїть над державою, її інституціями, громадськими організаціями та окремими громадянами". З огляду на пізніший етатизм українських націонал-демократів особливо важливо зазначити, що їхній первісний демократичний проект ґрунтувався на тому, що "держава існує для людини, а не навпаки; ... держава повинна нести таку ж відповідальність перед громадянином, як і громадянин перед державою". Автори наголошували необхідність забезпечити рівність усіх громадян і органів влади перед законом, поряд із реалізацією інтересів більшості за допомогою представницької системи ґарантувати також юридичний захист інтересів будь-якої меншості й окремої особи. Держава мала повною мірою визнавати засадничі міжнародні документи щодо прав людини і "юридично та практично ґарантувати" громадянські та юридичні права людини, в тім числі недоторканність особи, вільний вибір у питанні релігії, доступ до інформації та право "на свободу думки і слова". Йшлося, зокрема, про відповідальність представників влади за порушення цих прав, а також неприпустимість "переслідування за політичними, соціальними, расовими, національними чи релігійними мотивами".

Водночас із правами людини майбутній рух збирався обстоювати й права народу – насамперед "право самому вирішувати свою долю" (в якому можна побачити евфемістичний вираз

визнаного міжнародними документами права нації на самовизначення), втілене, зокрема, в реалізації конституційних прав його держави – УРСР. Цей дуалізм простежується й в економічній частині проекту, де рішуче засуджено здійснюваний Москвою "неконтрольований перерозподіл ресурсів" та диктат союзних міністерств і відомств, егоїстичне господарювання яких в Україні "веде до економічного і екологічного колапсу, породжує згубні диспропорції в структурі господарства республіки, викликає міґрацію, що ... перетворює економічне життя на "плавильний казан" денаціоналізації корінного населення та національних меншостей". Економічний суверенітет республіки якраз і покликаний був "створити та підтримувати умови для вільного розвитку корінного етносу", забезпечивши водночас "добробут і самовиявлення всіх національностей, які проживають на Україні". Задля цього, вважали автори проекту, "урядові Української РСР має бути надане право підпорядковувати економічні рішення соціальним та національно-культурним завданням".

Пріоритет колективних прав особливо помітний у розділі, присвяченому національно-культурним проблемам. В ньому йшлося про "необхідність радикальних державних заходів, спрямованих на реальне утвердження національної справедливості, відродження духовних багатств народу, забезпечення широкого функціонування та всебічного розвитку української мови – визначального чинника існування народу як етносу". Як перший крок пропонувалося надати їй статусу державної мови в УРСР і законодавчо забезпечити її утвердження в усіх сферах суспільного життя. Цей крок, запевняли автори проекту, не обмежуватиме вільного розвитку мов етнічних меншин, не означатиме іґнорування їхніх інтересів: "їхнє право відкривати школи чи класи рідною мовою, створювати товариства й земляцтва, мати театр, пресу, пропаґувати духовні цінності свого народу має бути реальним". Проте цей плюралізм поширювався лише на спільноти, що визначалися етнічним походженням – а не мовно-культурною чи будь-якою іншою самосвідомістю, – й за російськомовними українцями особливих інтересів (і відповідно, прав – зокрема, на розвиток їхньої мови) письменники не визнавали[12]. Вони пропонували дотримуватися принципу відповідності числа українсько- та російськомовних шкіл і дошкільних закладів етнічному складу населення того чи того реґіону й переглянути "практику вільного вибору батьками мови навчання,

яка в умовах, що склалися в нашій республіці, веде до національного нігілізму, поширення обивательських поглядів, виховання безбатченків".

Ця теза чи не найбільше ускладнювала сприйняття ідеї народного руху російськомовними мешканцями республіки, які, не заперечуючи здебільшого проти розширення вжитку української мови, не бажали відновлення національної справедливості їхнім коштом. Відгуки на проект навіть у прихильних до цієї ідеї газетах засвідчили, що таку безапеляційну оцінку "дій мільйонів співвітчизників" багато хто з них сприйняв як намагання "свідомо принизити й образити їх"[13]. Космополітична інтеліґенція загальнодемократичних переконань побачила в положенні про заборону вибору мови навчання "серйозне порушення прав людини", яке "перекреслює більшість гасел програми і всю її робить не до прийняття". До того ж, оскільки йдеться про мільйони людей, то намагання "силою відвернути їх від російської мови та привернути до української" київський математик Михайло Білецький називав вочевидь нереалістичною позицією, наслідком реалізації якої неминуче стало б створення людьми, що відчують себе "дискримінованими цією програмою", інтерфронтів балтійського зразка, а також "дискредитація самої ідеї відродження української мови та культури". Єдиною прийнятною альтернативою він уважав "розвиток дійсної і добровільної двомовності", вирішення проблем розвитку української мови та культури, "виходячи з пріоритетів прав людини і враховуючи реальну мовну ситуацію у республіці"[14]. Але для прибічників зміни цієї ситуації "враховувати" звучало як "увічнювати", тому поодинокі газетні протести захисників прав "кожної третьої людини на Україні" (тобто російськомовного населення) наражалися на рішучу відсіч із боку тих, хто наполягав на правах україномовних "двох третин"[15].

Втім, повною мірою ця опозиція виявиться пізніше: поперваx ініціативу створення руху українське суспільство сприймало насамперед як проект антитоталітарний, демократичний – і звернений радше до територіального "народу", а не до етнічної "нації". Але в ухваленій на установчому з'їзді програмі етнонаціоналістична орієнтація посилилася. Щоправда, водночас стала виразнішою і спрямованість на всеосяжну демократизацію суспільного життя. Це далося взнаки не лише у виході пропонованої програми змін далеко поза рамки планованого Ґорбачовим ре-

формування радянського ладу, а й, зокрема, в наголошенні ролі громадянського суспільства, "зведення до мінімуму патерналістської функції держави у ставленні до народу", що "у кінцевому наслідку має зняти протиставлення окремої особи суспільству і державі"[16]. Проте найпомітнішою відмінність ухваленої програми від первісного проекту ініціативної групи була в питанні про співвідношення між індивідуальними та колективними правами.

В новому тексті чітко проголошено, що "права і свободи індивіда не повинні суперечити праву народу на самозбереження та відродження. Без свободи народу і нації забезпечення свободи особи неможливе". Недвозначним підпорядкуванням особи нації це "не повинні суперечити" виходило поза дискурс Декларації принципів УГС, під очевидним впливом якої (та її авторів) це положення й потрапило до програми Руху. Власне, воно перевертає пріоритети декларації (тобто перша частина зацитованої настанови суперечить другій, безпосередньо списаній із дисидентського тексту): якщо тоді людина була "метою і вінцем творіння", а нація – "єдиним природним середовищем, в якому особа може всебічно розкрити свої здібності і виконати своє призначення на Землі"[17], то тепер інтереси нації, її "самозбереження й відродження" ставали обмежувачем прав людини на реалізацію своїх індивідуальних інтересів. А позаяк забезпечити це "самозбереження й відродження" діячі Руху – незалежно від ступеня радикалізму – сподівалися передусім "на шляху утвердження державності українського народу", то "свобода через націю" ставала "свободою через державу", що, по-перше, не дозволяло її речникам відмовлятися від сепаратизму в разі демократизації, а по-друге, великою мірою внеможливлювало пропаґовану програму демократизації як "свободи від держави"[18]. Підпорядкування індивіда нації суперечило намірам через інституції громадянського суспільства "зняти протиставлення окремої особи суспільству і державі": врешті воно призвело до підпорядкування прав людини інтересам держави.

Ця спершу не усвідомлена, мабуть, і самими авторами зміна акцентів далася взнаки й у кількох інших положеннях програми. Скажімо, проголошуючи "пріоритет загальнолюдських вартостей над етикою і мораллю класів і груп" вона ставила на шляху цих вартостей до людини націю, яка відтак по суті перебирала від марксистського класу роль посередника між індивідом і людством: "Морально здорову загальнолюдську спільноту творять лише свідомі і культурні нації. Дотримання загальнолюдських моральних засад можливе лише в суспільстві, де кожен має відчуття національної приналежності і гідності". Дещо змінився й дискурс у національному питанні. Як і раніше, серед головних завдань руху в програмі називалися "відродження та всебічний розвиток української нації, забезпечення національно-культурних потреб усіх етнічних груп республіки", підкреслювалися необхідність "їхньої інтеґрації в єдиний соціум республіки, ядром якого є народ, що дав назву своїй національній державі", спільність історичної долі всіх етнічних груп України та загроза їхній національній самобутності. Цю спільність і загрозу наголошено й у низці інших ухвал з'їзду – кількох зверненнях до неукраїнського населення республіки, резолюціях проти антисемітизму та на підтримку прагнень кримськотатарського народу [19].

Проте до кооперативної ідеї взаємозумовленості та взаємосприяння етнічних відроджень українців і меншин додано й загрозливий для "інтеґрації в єдиний соціум республіки" елемент етнонаціоналізму конкурентного, що прагне підпорядкувати інтересам своєї групи інтереси інших. У програмі з'явилося застереження представникам меншин, що реалізація "всієї повноти національних прав ... невіддільна від усвідомлення ними того, що українська нація має в республіці статус історичного господаря", адже "Україна є єдиною в світі територією, де можливі повновартісні існування і розвиток українського етносу". Цей натяк на те, що гості мають шануватися в чужій хаті (спрямований радше на задоволення етнонаціоналістичних амбіцій українців, бо представників меншин адресовані їм звернення палко запевняли, що хата спільна), доповнювався проголошеним "правом народу як етнічної спільності на самозбереження на своїй етнічній території через забезпечення пріоритету мови, національних традицій, звичаїв – всього, що становить культуру етносу". В дусі цього пріоритету конечна потреба "об'єднання зусиль всіх патріотичних і перейнятих почуттям історичної відповідальності сил України" (незалежно, зокрема, від етнічної належності) пояснювалася в преамбулі програми вже не тільки, як у проекті, всеохопною кризою українського суспільства, а й минулими злочинами тоталітарного режиму проти українського народу, величезними трагедіями і втратами українців, що надавало "загальнонаціональній катастрофі", якій Рух мав запобігти, виразного етнічного виміру. Ще однією прикметною зміною ста-

ло обмеження форм реалізації прав етнічних меншин національно-культурною автономією: "адміністративно-господарське самоврядування" в місцях їхнього компактного мешкання, ідею якого пропонував первісний проект, здалося, вочевидь, рухівським провідникам загрозою територіальній цілісності України й забезпеченню прав "історичного господаря".

Та якщо за етнічними меншинами, хай і з застереженнями, Рух визнавав "усю повноту національних прав", то російськомовним українцям, неприйняття чималою частиною яких планованої "українізації" (її жахами лякала апаратна пропаґанда) рухівські ідеологи не могли не усвідомлювати, уперто відмовляв права на збереження мовної ідентичності. Розглядаючи "дерусифікацію" як відновлення національної справедливості й нормального, неспотвореного стану суспільства, апологети відродження здебільшого не усвідомлювали, що "реальні суперечності між національними інтересами різних етнічних (і, додамо, мовно-культурних – В.К.) груп були, є і, мабуть, довго будуть". Іван Дзюба, один із небагатьох у рухівському середовищі, хто бачив і публічно визнавав (в тім числі й у доповіді на установчому з'їзді, присвяченій проблемам міжнаціональних відносин) ці суперечності, розумів, що за умов демократії розв'язувати їх можна лише "шляхом розумного компромісу". Скажімо, компроміс у питанні про право батьків вибирати мову навчання дітей бачився йому таким: "держава підтверджує право батьків на вибір мови навчання ..., але водночас заохочує школу з рідною мовою навчання і створює умови для того, щоб через деякий час така школа стала самозрозумілою в суспільстві"[20].

Але в більшості рухівських діячів і наміри, й дискурс компромісу не допускались. Про намір скасувати право вибору мови навчання в програмі, щоправда, вже не говорилося. Проте ухвалене з'їздом звернення "До українців, що проживають на території Української РСР і обрали своєю рідною мовою мову російську" виразно відрізнялося нетолерантністю тону від інших документів Руху, нагадуючи інвективи проти "міщуха" перших років боротьби за мову, коли письменники ще не зважувалися критикувати суспільні обставини, що визначали його поведінку. Всім "паспортним" українцям, що визнали під час перепису населення факт своєї російськомовності (набагато більше, як довели згодом соціологи, було тих, що не визнали[21]), резолюція закидала зречення "материнської мови", "малодушний і

помилковий "мовний вибір, який "не робить честі вам і вашим нащадкам"[22]. Перекладаючи відповідальність за невідрадний стан української мови із системи, яка по суті позбавляла людей вибору, на самих цих людей, рухівці сподівалися переконати їх "схаменутися", тобто виказували нерозуміння їхніх інтересів та конфронтаційного впливу своєї аґресивної риторики. Орест Влох, заявляючи з трибуни з'їзду, що відмова від "рідної мови, мови своїх предків" (ототожнення цих понять у націоналістичному дискурсі свідчить якраз про заперечення індивідуального мовного вибору) породжує "покриток і яничарів з черствою душею і обкраденою долею", повчав матерів і батьків: "не вільний вибір мови навчання, а громадянський обов'язок повинен бути для вас законом моралі"[23]. А Сергій Плачинда запропонував колеґам-рухівцям "вести щоденно терплячу аґітаційно-роз'яснювальну роботу з російськомовним населенням та з перевертнями" [24].

Пріоритет інтересів нації над правами особи в свідомості більшості ідеологів опозиції, що його наочно демонструє дискурс її головних програмних документів, можна пояснити й поверховістю демократичних переконань цих людей (як вихованців радянської системи), і націоналістичним світоглядом та корпоративними інтересами (як представників загроженої внаслідок русифікації культурно-наукової еліти). Зумовлений цим пріоритетом пропаґандистський наголос на колективному характері загроз і способів їх відвернення істотно сприяв мобілізації "народу" проти тоталітарного імперського режиму й підтримці широкими масами щодалі радикальнішого національного-визвольного заклику Руху. Однак неминучий етнонаціоналістичний вимір цього заклику істотно зменшив вплив опозиції серед російськомовних громадян, зміцнивши їхню консервативну орієнтацію на владу. Водночас вибір на користь "свободи через державу" послабив демократичний потенціал опозиції та по суті розколов її за мовною ознакою. Націоналістичний етатизм відштовхнув від Руху космополітичних демократів, зате вможливив його союз із прагматично налаштованою частиною компартійної номенклатури, давши їй змогу очолити незалежницький процес, а відтак зберегти монополію на владу й великою мірою заблокувати здійснення демократичного проекту колишньої опозиції.

1. Див.: Гарань О. Убити дракона. З історії Руху та нових партій України. – Київ, 1993; Kuzio T., Wilson A. Ukraine: *Perestroika* to Independence. – Edmonton, Toronto, 1994.

2. Див.: Український вісник. Вип. 7. – (1987р. серпень). – Цит. за передруком: Балтимор – Торонто, 1988. – С. 13-32; Там само. Вип. 13. -(1988). – С. 55-58.

3. Там само. – С. 4.

4. Там само. – С. 11-12.

5. Там само. – С. 5.

6. Основоположні документи Української Гельсінської Спілки. Передрук Закордонного Представництва Української Гельсінської Спілки. – Нью-Йорк, 1989. – С. 9-10.

7. Там само. – С. 12-13.

8. Там само. – С. 16-17.

9. Див.: Там само. – С. 14-16.

10. Див: Ухвалена установчим з'їздом програма Руху //Літературна Україна. – 1989. – 28 вересня.

11. Там само. – 16 лютого.

12. Не менш яскраво схильність націоналістів уважати критерієм належності до нації етнічне походження, а не самосвідомість, виявилася в їхньому ставленні до спроб утвердити окрему від українців русинську націю. Див.: Мишанич О. Політичне русинство – українська проблема // Сучасність. – 1996. – № 12. – С. 140-149.

13. Вечірній Київ. – 1989. – 24 травня.

14. Там само. – 11 квітня.

15. Див.: Лист киянина Андрія Голованя із закликом переглянути ухвалений восени 1989 року закон про мови (що його він уважав одним із згубних наслідків реалізації національної політики Руху) та численні відгуки на лист // Молода гвардія. – 1990. – 6, 17, 28 квітня, 4 травня.

16. Див.: // Літературна Україна. – 1989. – 28 вересня.

17. Основоположні документи Української Гельсінської Спілки. – С. 9.

18. Цих трьох формул у тексті програми немає. "Свободу через державу" й "свободу від держави" протиставляє Іван Лисяк-Рудницький, пишучи про пріоритет останньої в політичній думці Михайла Драгоманова. Розуміючи, що створення власної держави не можливе без концентрації влади й насильства, які він уважав безперечним злом, Драгоманов сподівався, що демократизація та федералізація держав, у яких живе український народ, – Росії та Австро-Угорщини – дасть йому політичну свободу й відтак зніме з порядку денного гасло сепаратизму. Див.: Лисяк-Рудницький І. Драгоманов як політичний теоретик // Лисяк--Рудницький І. – Історичні есе. Т. 1. – К., 1994. – С. 329.

19. Див.: Літературна Україна. – 1989. – 5, 12 жовтня.

20. Там само. – 5 жовтня.

21. Згідно з результатами перепису 1989 року, етнічні українці становили 72,7% населення УРСР, а назвали українську мову рідною 64,0%. Хоча націоналісти звинувачували владу в зумисному заниженні цих показників (див.: виступ Дмитра Павличка у Верховній Раді в травні 1990 року: Перша сесія Верховної Ради Української РСР дванадцятого скликання //Бюлетень № 21. – С. 18), як показало проведене наприкінці 1994 року соціологічне дослідження, частка реально україномовних (тобто тих, що віддають цій мову перевагу в спілкуванні) мешканців становить всього 43,9%. Див.: Арель Д. Спокуса "націоналізації" української держави // Сучасність. – 1995. – № 12. – С. 92-93.

22. Гарань О. Убити дракона. З історії Руху та нових партій України. – Київ, – 1993. – С. 58.

23. Літературна Україна. – 1989. – 26 жовтня.

24. Там само. – 21 вересня.

Віктор Філоретов

СТВОРЕННЯ ДОГОВІРНО-ПРАВОВОЇ БАЗИ І РОЗВИТОК ТУРЕЦЬКОЇ ТРУДОВОЇ ІММІГРАЦІЇ В ФРН В 1960-Х РОКАХ

В кінці 50-х початку 60-х рр. в ФРН намітився значний дефіцит промислових робітників, викликаний низьким приростом самодіяльного населення, збільшенням зайнятості в невиробничій сфері, збільшенням строків загальноосвітньої і професійної підготовки, сприятливою екномічною кон'юнктурою і т. ін. Найбільш ефективним способом забезпечення потреб західнонімецької економіки було, на думку урядових і промислових кіл ФРН, широке залучення іноземних робітників[1]. У зв'язку з цим уряд уклав низку угод з державами, в яких спостерігався надлишок трудових ресурсів, в тому числі в 1961 році з Турецькою Республікою. Ці заходи поклали початок розвитку досить складної проблеми іноземних робітників, яка дедалі переростала в проблему переважно турецьких робітників – "ґастарбайтів" і значною мірою визначала відносини між ФРН і Туреччиною.

Теоретичною основою курсу федерального уряду на розвиток трудової імміграції стала популярна в ФРН в 60 роках концепція сегментації ринку праці, згідно з якою некваліфікована робоча сила в промислово розвинутих країнах є значним елементом їхніх трудових ресурсів, а ринок праці підрозділяється на два сегменти. Перший включає кваліфікованих робітників зі стабільною зайнятістю, а другий – переважно некваліфікованих робітників. Здебільшого іноземні робітники і становлять стійкий елемент другого сегмента.

Відповідно до цієї моделі для ринку некваліфікованої робочої сили притаманні такі риси: відносно невелика частина робітників зацікавлена в короткостроковій максималізації заробітку, більшість з них турбується про збереження свого робочого місця, а не про диференціацію заробітної плати; значна кількість робітників не готова до зміни професії і місця роботи.

Перші іноземні робітники з'явились в ФРН стихійно в середині 1950 років. Для впорядкування процесу імміграції уряд Німеччини створює в країнах-експортерах робочої сили посередницькі організації, завданням яких стало вербування і відбір кандидатів.